Vol-13 Special Issue- 2.1 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

समावेशित शिक्षणात कला-आधारित अध्ययन

डॉ.नीलिमा डी. अंबाडकर
प्राचार्य
एस.एस.एम.एम.बीएड. कॉलेज नांदगाव पेठ

सविता माधवराव मळसने
शिक्षण विभाग, अमरावती विद्यापीठ अमरावती

प्रस्तावना

समावेशित शिक्षण (Inclusive Education). या संकल्पनेनुसार प्रत्येक विद्यार्थ्याला, त्याच्या क्षमता, सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, लिंग, भाषा, संस्कृती ही आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेची एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे किंवा विशेष गरजा यांचा कोणताही भेदभाव न करता समान शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात. प्रत्येक विद्यार्थ्यामध्ये काही ना काही विशेष क्षमता असते. त्या क्षमतेचा विकास करण्यासाठी शिक्षकाने विविध अध्यापन पद्धतींचा अवलंब करणे आवश्यक असते. शिक्षण ही प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत हक्क आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होऊन ती समाजातील जबाबदार नागरिक बनते. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत प्रत्येक विद्यार्थ्याला समान शैक्षणिक संधी मिळणे आवश्यक मानले जाते. या उद्देशाने समावेशित शिक्षण (Inclusive Education) ही संकल्पना विकसित झाली. समावेशित शिक्षणामध्ये दिव्यांग विद्यार्थी, विशेष गरजा असलेले विद्यार्थी, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थी तसेच सर्वसाधारण विद्यार्थी एकाच वर्गात एकत्र शिकतात. या विविधतेला स्वीकारून प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या गरजा पूर्ण करणारे अध्यापन करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी असते. कला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, सर्जनशील आणि नैतिक विकासाचे प्रभावी माध्यम आहे. चित्रकला, संगीत, नृत्य, नाट्य, हस्तकला, लोककला, कथाकथन आणि सर्जनशील लेखन यांसारख्या विविध कलाप्रकारांद्वारे विद्यार्थ्यांना शिकविल्यास त्यांचा अभ्यासातील सहभाग वाढतो, शिकण्याविषयीची सकारात्मक वृत्ती निर्माण होते आणि विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांनाही शिकण्याच्या प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणे शक्य होते. या पार्श्वभूमीवर कला आधारित अध्ययन **(Art-Based Learning)** ही प्रभावी अध्यापन पद्धती मानली जाते. कला विद्यार्थ्यांना केवळ ज्ञान देत नाही, तर त्यांची सर्जनशीलता, आत्मविश्वास, संवादकौशल्य, भावनिक समतोल आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित करते. म्हणून समावेशित शिक्षणामध्ये कला आधारित अध्ययनहे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त साधन ठरते.

समावेशित शिक्षणाची संकल्पना :

समावेशित शिक्षण म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वैयक्तिक क्षमता, लिंग,भाषा,धर्म, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती किंवा दिव्यांगत्व यांचा भेदभाव न करता समान दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे. या शिक्षणपद्धतीमध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या शिकण्याच्या गतीचा आदर केला जातो आणि त्यानुसार अध्यापन पद्धतीत आवश्यक बदल केले जातात.UNESCO (1994) च्या निवेदनानुसार, प्रत्येक मुलाला समान शिक्षणाचा अधिकार आहे आणि शाळांनी सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांना सामावून घेणारे वातावरण निर्माण करावे. भारतात राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020), शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 आणि दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम 2016 यांनी समावेशित शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले आहे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

कला आधारित अध्ययनाची संकल्पना :

समावेशित शिक्षणामध्ये विविध कला प्रकारांचा प्रभावी वापर करता येतो.चित्रकलेद्वारे विज्ञान, गणित, भाषा आणि सामाजिक शास्त्रातील संकल्पना दृश्य स्वरूपात समजावून सांगता येतात. संगीताच्या माध्यमातून कविता, भाषा, गणितातील पाढे आणि पर्यावरणाशी संबंधित संकल्पना विद्यार्थ्यांना सहज लक्षात राहतात. नाट्य व भूमिकानाट्याद्वारे इतिहास, सामाजिक शास्त्र आणि भाषा विषय अधिक प्रभावीपणे शिकविता येतात. हस्तकला, ओरिगामी आणि मॉडेल तयार करण्याच्या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांची निरीक्षणशक्ती, कल्पनाशक्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता वाढते.

समावेशित शिक्षणामध्ये कला आधारित अध्ययनाचे फायदे :

कला आधारित अध्ययनामुळे विद्यार्थ्यांची शिकण्याची प्रेरणा वाढते. वर्गातील वातावरण आनंददायी आणि तणावरहित बनते. विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, नेतृत्व, संवाद आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार स्वतःला व्यक्त करण्याची संधी मिळते. विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता, भावनिक संतुलन आणि आत्मविश्वास वाढतो. याशिवाय कला आधारित शिक्षणामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संवाद अधिक प्रभावी होतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या शिकण्याच्या शैलीचा आदर केला जातो. त्यामुळे समावेशक शिक्षणाची उद्दिष्टे अधिक प्रभावीपणे साध्य होतात. कला आधारित शिकणे म्हणजे चित्रकला, संगीत, नृत्य, नाट्य, हस्तकला, कथाकथन, लोककला आणि इतर सर्जनशील माध्यमांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे ज्ञान अनुभवाधारित पद्धतीने मिळवून देणे. या पद्धतीमध्ये विद्यार्थी केवळ माहिती पाठ करत नाहीत, तर कृती, अनुभव आणि अभिव्यक्तीद्वारे संकल्पना समजून घेतात.

समावेशित शिक्षणामध्ये कला आधारित अध्ययनाचे महत्त्व :

समावेशित शिक्षणामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या वैयक्तिक गरजा, शिकण्याची गती आणि क्षमता लक्षात घेऊन अध्यापन केले जाते. अशा परिस्थितीत कला आधारित अध्ययन विद्यार्थ्यांना सक्रिय सहभागासाठी प्रेरित करते. चित्रकला, संगीत, नाट्य, नृत्य, हस्तकला, कथाकथन आणि लोककला यांसारख्या उपक्रमांमुळे विद्यार्थी अनुभवातून शिकतात. त्यामुळे शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, आनंददायी आणि दीर्घकाळ स्मरणात राहणारे बनते. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावना आणि विचार व्यक्त करण्यासाठी कला प्रभावी माध्यम ठरते. या प्रक्रियेमुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढतो, सामाजिक संवाद सुधारतो आणि वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांशी सहकार्याची भावना निर्माण होते. त्यामुळे समावेशक शिक्षणाची उद्दिष्टे अधिक परिणामकारकपणे साध्य होतात. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये कला समन्वित शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले आहे. अनुभवाधारित शिक्षण, सर्जनशील विचार आणि कौशल्य विकास यासाठी कला आधारित अध्ययन उपयुक्त असल्याचे या धोरणात नमूद करण्यात आले आहे. शिक्षकांनी स्थानिक कला, संस्कृती आणि विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांचा वापर करून अध्यापन अधिक प्रभावी करणे आवश्यक आहे. समावेशित वर्गामध्ये विद्यार्थ्यांच्या क्षमता आणि शिकण्याच्या शैली वेगवेगळ्या असतात. कला आधारित अध्ययन या विविधतेला सकारात्मकपणे स्वीकारते. चित्रकलेद्वारे विद्यार्थी विज्ञान, गणित आणि पर्यावरणातील संकल्पना सहज समजू शकतात. संगीतामुळे भाषा शिकणे आणि स्मरणशक्ती सुधारण्यास मदत होते. नाट्य आणि भूमिकानाट्य विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास, संवादकौशल्य आणि सहकार्य वाढवतात. हस्तकला विद्यार्थ्यांची सूक्ष्म हालचाल, कल्पनाशक्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करते. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी कला सुरक्षित आणि प्रोत्साहनात्मक माध्यम उपलब्ध करून देते. त्यामुळे त्यांचा वर्गातील सहभाग वाढतो आणि शिकण्याबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो.

कला आधारित अध्ययनाची उद्दिष्टे

सर्व विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढविणे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडविणे.

सर्जनशीलता आणि कल्पकता विकसित करणे.

आत्मविश्वास आणि संवादकौशल्य वाढविणे.

अनुभवाधारित व आनंददायी शिक्षण उपलब्ध करून देणे.

समावेशक वातावरण निर्माण करणे.

कला आधारित अध्ययनाचे प्रकार

चित्रकला

संगीत

नृत्य

नाट्य आणि भूमिकानाट्य

हस्तकला

कथाकथन

लोककला

कविता आणि सर्जनशील लेखन

विद्यार्थ्यांवरील परिणाम :

कला आधारित अध्ययनामुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक सहभाग वाढतो. शिकण्यातील भीती कमी होते. सामाजिक संवाद सुधारतो. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो. विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, सहिष्णुता आणि परस्पर आदर विकसित होतो. याशिवाय निरीक्षणशक्ती, चिकित्सक विचार, निर्णयक्षमता आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित होते.

समावेशित शिक्षणामध्ये शिक्षकांची भूमिका : शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार कला उपक्रमांचे नियोजन करावे. स्थानिक कला आणि संस्कृतीचा वापर करावा. प्रत्येक विद्यार्थ्याला सहभागाची संधी द्यावी. विविध मूल्यमापन पद्धतींचा वापर करून विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे सातत्याने निरीक्षण करावे.

समान संधी उपलब्ध करून देणे : शिक्षकाने प्रत्येक विद्यार्थ्याला भेदभाव न करता शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. लिंग, भाषा, धर्म, सामाजिक-आर्थिक स्थिती किंवा दिव्यांगत्व यांवर आधारित कोणताही भेदभाव होणार नाही याची काळजी घ्यावी.

विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा ओळखणे : प्रत्येक विद्यार्थ्याची शिकण्याची गती, क्षमता, आवड आणि गरजा वेगवेगळ्या असतात. शिक्षकाने निरीक्षण, संवाद आणि सातत्यपूर्ण मूल्यमापनाद्वारे या गरजा ओळखून त्यानुसार अध्यापनाचे नियोजन करावे.

विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन : समावेशित वर्गामध्ये व्याख्यान पद्धतीपुरते मर्यादित न राहता प्रकल्प, गटकार्य, चर्चा, प्रयोग, खेळ, कथा, कला आधारित शिक्षण आणि अनुभवाधारित उपक्रमांचा वापर करावा.

सकारात्मक व समावेशक वातावरण निर्माण करणे : शिक्षकाने वर्गात सुरक्षित, आदरयुक्त आणि सहकार्याचे वातावरण निर्माण करावे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपले मत मांडण्याची आणि सहभाग घेण्याची संधी मिळाली पाहिजे.

अध्यापन साधनांचा प्रभावी वापर : चित्रे, तक्ते, मॉडेल्स, डिजिटल साधने, ऑडिओ-व्हिज्युअल साहित्य, ब्रेल, मोठ्या अक्षरांतील साहित्य, सहाय्यक तंत्रज्ञान आणि स्थानिक शैक्षणिक साधनांचा वापर करून अध्यापन अधिक प्रभावी करावे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना सहाय्य : दृष्टीदोष, श्रवणदोष, बौद्धिक अडचणी, अध्ययनातील अडचणी किंवा इतर विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक शैक्षणिक आणि भावनिक आधार द्यावा. आवश्यक असल्यास विशेष शिक्षक आणि तज्ज्ञांचे सहकार्य घ्यावे.

पालकांशी समन्वय : विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी पालकांशी नियमित संवाद ठेवणे आवश्यक आहे. घर आणि शाळा यांच्यातील सहकार्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या विकासाला चालना मिळते.

सातत्यपूर्ण आणि सर्वसमावेशक मूल्यमापन : फक्त लेखी परीक्षेवर अवलंबून न राहता प्रात्यक्षिके, प्रकल्प, मौखिक सादरीकरण, निरीक्षण आणि पोर्टफोलिओ यांसारख्या विविध मूल्यमापन पद्धतींचा वापर करावा.

सामाजिक मूल्यांचा विकास : शिक्षकाने विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, समानता, सहिष्णुता, परस्पर आदर, संवेदनशीलता आणि जबाबदारी यांसारख्या मूल्यांचा विकास करावा.

व्यावसायिक विकास : समावेशित शिक्षणातील नवीन धोरणे, अध्यापन पद्धती आणि सहाय्यक तंत्रज्ञान यांचा सातत्याने अभ्यास करून शिक्षकाने स्वतःची व्यावसायिक क्षमता विकसित करावी.

अंमलबजावणीतील अडचणी :

प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता.

कला साहित्य व आर्थिक साधनांचा अभाव.

वेळेची मर्यादा.

मोठ्या वर्गातील विद्यार्थ्यांची संख्या.

पालक व समाजामध्ये कला शिक्षणाबद्दल अपुरी जागरूकता.

कला आधारित शिक्षणाचे अनेक फायदे असले तरी त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये काही अडचणी दिसून येतात. अनेक शिक्षकांना कला आधारित अध्यापनाचे पुरेसे प्रशिक्षण उपलब्ध नसते. शाळांमध्ये आवश्यक साहित्य, जागा आणि आर्थिक साधनांची कमतरता असते. अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याच्या दडपणामुळे कला उपक्रमांसाठी पुरेसा वेळ मिळत नाही. काही पालक आणि शिक्षक कला विषयाला मुख्य विषयांपेक्षा कमी महत्त्व देतात. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये संसाधनांची मर्यादा असल्यामुळे अशा उपक्रमांची अंमलबजावणी कठीण ठरते.

उपाययोजना :

कला आधारित शिक्षण प्रभावी करण्यासाठी शिक्षकांना नियमित प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. शाळांमध्ये चित्रकला साहित्य, संगीत साधने आणि हस्तकलेचे साहित्य उपलब्ध करून द्यावे. अभ्यासक्रमामध्ये कला आधारित उपक्रमांचा समावेश करावा. स्थानिक लोककला आणि सांस्कृतिक परंपरांचा अध्यापनामध्ये वापर करावा. पालकांचा सहभाग वाढवावा पालकांना कला आधारित शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगावे.आणि विद्यार्थ्यांना स्वतःची कला सादर करण्यासाठी विविध संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमामध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग घ्यावा. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये अनुभवाधारित आणि कला समन्वित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे शाळांनी या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

समावेशित शिक्षणामध्ये कला आधारित अध्ययन ही विद्यार्थीकेंद्रित, अनुभवाधारित आणि परिणामकारक अध्यापन पद्धती आहे. ही पद्धत सर्व विद्यार्थ्यांना, विशेषतः विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना, समान संधी उपलब्ध करून देते. कला

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच भावनिक, सामाजिक आणि सर्जनशील विकासालाही चालना देते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ने कला समन्वित शिक्षणाला दिलेले महत्त्व लक्षात घेता, प्रत्येक शाळेत कला आधारित उपक्रमांचा प्रभावी वापर होणे आवश्यक आहे. समावेशक शिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, आनंददायी आणि परिणामकारक बनविण्यासाठी कला आधारित अध्ययन हे आजच्या काळातील अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे.

संदर्भसूची

Department of School Education and Literacy. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education, Government of India.

Government of India. (2009). The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009. New Delhi.

Government of India. (2016). The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016. New Delhi.

National Council of Educational Research and Training. (2005). National Curriculum Framework 2005. New Delhi: NCERT.

UNESCO. (1994). The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO.

UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. Paris: UNESCO.